

rozóvá vált ősi lelki tapasztalat, amelyet ez a protestantizmus az aranyfedezetévé vált három igével fejezett ki:

„A világosság a sötétségben világít” (Jn 1,5)
„Ha Isten velünk, ki lehet ellenünk?” (Rom 8,31) és
„Az Úr beszéde megmarad örökké” (1Pt 1,25).

JEGYZETEK

1. Jellemző erre Erns Walter ZEEDEEN tanulmánya, *Das Zeitalter der Glaubenskämpfe (1555–1648)*, a mondhatni legbefolyásosabb nyugatnémet történeti kézikönyvben: **GEHARDT: Haubuch der deutschen Geschichte**, ed. Herbert Grundmann, 2 (Suttgart 1970.), 118–239. 2. Így még Karl KLAMMINGER: Leopold II. Anton Eleutherius Freiherr von Firmian (1724–1727), megjelent: *Die Bischöfe von Graz-Seckau 1218–1968*, ed. Karl AMON, Graz–Wien–Köln 1969, 336–339. 337: „Tényleg szabályszerű harci cselekményekre került sor katolikusok és protestánsok között”. A valóságban a „salzburgiak” akkor kegyesen esküdtek a „szenvédő alázat” elvére. — 3. Gerhard FLOREY: *Bischöfe, Ketzer, Emigranten. Der Protestantismus im Lande Salzburg von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Graz–Wien–Köln 1967, 200. Gerhard FLOREY munkája átdolgozva meg fog jelenni a „Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte” első sorozatában. — 4. Ez a legenda Hieronymus Christijani v. Rall[oj] udvari kancellártól, ennek a protestánsüldözésnek a titkos mozgóatjától származik. — 5. Karl AMON: Georg IV. Agricola (1572–1584), megjelent: *Amon im. 245–254*. — 6. Johan LOSERTH: *Das Kirchengut in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert*, megjelent: *Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark VIII/3 (Graz–Wien 1912.)*, 48–52 uő. — 7. El egészen a sokszor felhasznált: HEUSSI: *Kompendium der Kirchengeschichte*, Tübingen 10. Auflage 1949. c. műig. — 8. A reformációnak az 1555. évvel történő lezárásához jellemző: Franz LAU — Ernst BIZER: *Reformationsgeschichte Deutschlands bis 1555 — Die Kirche in ihrer Geschichte 3/K*, Göttingen (1964). — 9. Gustav v. GASTEIGER: *Die Zillertaler Protestanten und ihre Ausweisung aus Tirol, Meran 1892*. — 10. Vö. ehhez Peter F. BARTON: *Der vorweggenommene Bauernkrieg — Der Modellfall Innerösterreich*, megjelent: *Sozialrevolution und Reformation. Beiträge zur Vorreformation, zur Reformation und zu den Bauernkriegen in Südmittleuropa*, ed. Peter F. Barton — *Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte II/2*, Wien 1975., 58–69., 58f. (Lit.) — 11. Ez Belső-Ausztriára (Stájerország, Karintia, Krajna, Görz) érvényes, ahol egyidőre a katolikus tartományú ellenére a protestáns rendek jól kiépített protestáns tartományi egyházat tudtak berendezni: BARTON uo. 64 sköv. — 12. BARTON uo. 69. — 13. FLOREY 166–235. Csupán a Stettinből Kelet-poroszországra

ba vezető hajóúton 515-en meghaltak, főként gyermekek. Uo. 207. — 14. Így állapították meg pontosan egy generációval később, 1775-ben, hogy 309 Felső-Ausztriából Erdélybe áttelepült családból csak 155 települt le, 19 hajléktalan maradt, 29 teljesen elszegényedett és 106 egészen kihalt. Vö. Ernst NO-WOTNY: *Die Transmigration ober- und niederösterreichischer Protestanten nach Siebenbürgen im. 18. Jahrhundert*. Egy tanulmány „Landler”-ek történetéhez: *Schriften des Instituts für Grenz- und Auslandsdeutschum der Universität Marburg 8. Jena 1931. 93.* — 15. E tényállás a felfedezője, Georg Kuhr, az exulánsok kutatója e témához publikációk megjelentését készíti elő. — 16. Grete MECENSEFFY: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz 1956., 77. sköv.) — 17. BARTON im. 69. — 18. Georg TRAAAR: *Der Oberösterreichische Bauernkrieg 1626*. megjelent: *Sozialrevolution und Reformation (vö. a 10. jegyzettel)*. 79–90. — 19. Így Erich ZÖLLNER standard művében: *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien 1970. 214. — 20. Hogy a felső-ausztriai parasztháború 1626-ban elsődlegesen vallási alapon tört ki, már Felix STIEVE katolikus történész dokumentálta: *Der oberösterreichische Bauernaufstand des Jahres 1626*, 2. Bde, Linz 2. Auflage, 1905., művében, amelynek adatainól ezek a százalékarányok megközelítőleg rekonstruálhatók. — 22. Hermann WATZL (kiad): *Flucht und Zuflucht. Das Tagebuch des Priesters Balthasar Kleinschroth aus dem Türkenjahr 1683*, megjelent: *Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 8*, Graz–Köln 1956. — 21. Ez a mindezülig csak a cseh irodalomban alkalmazott kifejezés jól jellemezheti a protestantizmus helyzetét az egész Habsburg hatalmi területre. — 23. BUCSAY Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart 1956. 88. sköv. — 24. Uo. 98. — 25. BENDA Kálmán: *Bocskai István 1557–1606*. Budapest, 1942. — 26. LENCZ Géza: *Der Aufstand Bocskay's und der Wiener Friede*, F. Debrecen, 1917. — 27. WA 39 II., 34–91. — 28. Uo. 77,5. — 29. Uo. 58. — 30. Az értékeléshez ld. Peter F. BARTON: *Verantwortung, Freiheit und Gehorsam; Bemerkungen zu Luthers Staatsethik IV: Der Krieg*, megjelent: *Martin Luther, Zeitschrift des österreichischen Freundeskreises der Luther-Gesellschaft 5 (Wien 1974.)*, 33–63., 61. sköv. — 31. Fritz PICHLER: *Ein Siebzigtägiger Feldzug*, megjelent: *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 16 (Wien–Leipzig 1893)*, 1–44. — 32. Sajnos nem osztozik e szemléletben Georg LOESCHE: *Geschichte des Protestantismus im Vormärz und im neuen Österreich*. Wien–Leipzig 3. Auflage 1930. Itt a helytörténeteket kellene kiértékelni, vö.: Oskar SAKRAUSKY: *Geduldet... Vom Anfang der evangelischen Gemeinden zu Bleiberg, Klagenfurt 1950*, 7. sköv., — 33. Magyarországnak nem egy területén a protestánsok és katolikusok aránya 1000:1 volt, vö.: Mihály BUCSAY: *Das Nebeneinander der Konfessionen und das Streben nach christlicher Einheit in Ungarn von der Reformationszeit bis zur Gegenwart*, megjelent: *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 90/91 (Wien 1975.)* 77–91., 78. — 34. Csapán Paul Dedic utalt több munkájában erre a jelenségre.

Dr. Köpeczi Béla

Thököly valláspolitikája és a nemzetközi közvélemény

Magyarországon a törökkel 1664-ben megkötött béke után két politikai irányzat alakult ki a Habsburg-hatalom ellen, az egyik amelyet Wesselényi-összeesküvésnek szoktak nevezni, a főúri ellenzékét képviselte, a másik a megyei nemesség mozgalma, amely élvezte a polgárság egy részének támogatását is. Ezeket az irányzatokat az a felismerés váltotta ki, hogy a Habsburgok nem tudják és nem is akarják Magyarországot felszabadítani a török alól s ezért Béccsel szembefordulva kell megkísérelni, hogy az ország állandó hadszíntér jellege megszűnjék. A szembefordulásra belpolitikailag is szükség volt, mert a Habsburg „absolutum dominum” sértette a nemesség, de az egész ország érdekeit is. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a felfogás olyan főuraknál alakult ki, akik aulikus családokból származtak, s akik katolikusok voltak. Az ellenzéki vármegyei nemesség többsége, és a városok polgársága protestáns volt, de nem csupán vallási okokból volt elégedetlen. A két ellenzéki irányzat most találkozott a Habsburg-ellenességben, ami új jelenség volt, hiszen az ellenreformáció előretörésének idején a vallási polarizálódás politikailag párosult. Igaz, a vallási megbékélést eszméileg Zrínyi Miklós és mások már a század kezéig kezdve előkészítették, de a közös politikai cselekvésre

csak a vassvári béke után került sor a különböző vallásokhoz tartozó főurak és nemesek között. Az egyetértés nemcsak a kiváltságok közös védelmére, az ország függetlenségére, hanem a külföldi szövetséges megváltására is kiterjedt. Ez azért jelentős, mert ez a szövetséges Erdély és Franciaország mellett, a sokak által ősellenségnek tartott török lehetett. A nagyobb utat az új felfogáshoz a főúri ellenzéknek kellett megtennie, ami nem kis mértékben magyarázta azokat az ellentmondásokat és gyengeségeket, amelyek az összeesküvést jellemezték.

A bécsi udvar a szánalmasan összeomlott összeesküvést használta fel arra, hogy új kormányzati rendszert vezessen be Magyarországon, amely az abszolutizmus sajátos megnyilvánulása volt. Sajátosnak kell nevezni a Habsburg-abszolutizmust, mert más gazdasági és társadalmi alapokra épült mint XIV. Lajos abszolút monarchiája és más következményekkel is járt főleg magyar vonatkozásban. A célok között szerepelt az uralgó korlátlan hatalmának biztosítása, ezzel együtt a rendiség visszaszorítása, az állam gazdasági erőforrásainak jobb kihasználása s egyben nagy adók kivetése, az ideológiai uniformizálás és ezen belül mindenekelőtt a katolikus egyház befolyásának növelése. E célok meg-

valósítására nem állt rendelkezésre megfelelően fejlett ipar és kereskedelem, nem alakult ki kellőszámú polgárság, a Habsburgok mindenekelőtt a hadseregére, a bürokratikus apparátusra és az egyházra akartak támaszkodni.

A Habsburg-birodalom sok nép országa volt, s olyan népekből állott, amelyek még alig indultak el a polgári nemzetté válás útján, de amelyek többségükben idegennek érezték a központi hatalmat. Ezért e birodalom egyes részein a nacionalizmusnak különleges fajtája jelentkezett, amely nemcsak az uralkodó nemesi osztály öntudatát jellemezte, hanem jelentkezett a gyér polgárságnál, sőt bizonyos körülmények összjátéka esetén még a jobbágyságnál is, az ún. népi hazafiság formájában. Így lehetünk tanúi olyan mozgalmaknak, amelyek különböző társadalmi rétegeket és népeket tudtak egyesíteni a Habsburgok ellen — nemesi vezetés alatt. Ez történt Magyarországon is, ahol tehát nem csupán a nemesség és nem is pusztán a magyarság hanem az ország egész lakossága elleni támadást láttak az új „berendezkedésben”.

A Habsburg-abszolútizmus egyik célja, mint említettük, az ideológiai egység megteremtése volt — elsősorban a jezsuiták segítségével. Bár a főúri összeesküvésben katolikusok vettek részt, megkezdődött a protestánsok üldözése azon az alapon, hogy református és evangélikus papok készítettek elő a rebelliót. A „cuius regio, ejus religio” elvét alkalmazva, s azt a városok vonatkozásában a királyra is kiterjesztve, a régi törvényeket és békeszerződéseket érvénytelennek nyilvánítva, a katolikus papság katonai segédlettel kezdte meg a protestáns templomok és iskolák elfoglalását. Az üldözések láncolatában helyezkedett el a pozsonyi kirakatper, amely egyrészt törvényes alapot akart adni a protestánsok elleni fellépésnek, másrészt meg akarta félemlíteni az ország egész lakosságát politikai és vallási tekintetben egyaránt.

A katolikus történetírás azzal szokta menteni a tíz évig tartó kegyetlen üldözést, hogy a protestánsok sem voltak különbek, amikor hatalom volt a kezükben. Ez igaz, de egyet nem szabad elfelejteni, azt t. i. hogy a protestantizmus elleni támadás a magyar államiság még megmaradt attribútumai ellen irányult, az ezekhez kapcsolódó rendi előjogokat akarta korlátozni, új politikai rendszert kívánt bevezetni. A vallás-üldözés tehát egy általánosabb politika része volt, amely az ország egészét fenyegette, rendre és vallásra való tekintet nélkül.

Az üldözött protestánsok egy része Erdélybe és a török hódoltság területére menekült. „A magyar hazából kibújdosott grófi, úri, főrendi és vitélzű rendek” kiáltványaikban a „lelki és testi szabadságtalanság” ellen léptek fel s erdélyi, francia, török segítséggel folytatták a harcot a császári erők ellen. A portyázó háború, amely több mint másfél évtizedig tartott, mindkét fél részéről kegyetlen volt. A bujdosók, ahol csak tehették, különösen az első időkben, pusztították a katolikus nemesek birtokait és üldözték a papokat és a szerzeteseket. Helytelen volna azonban ebből azt a következtetést levonni, hogy a bujdosók általában és Thököly különösen katolikus-ellenes politikát akart volna folytatni. Ezt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert a történetírásban gyakran felmerül az a nézet, hogy Thököly lényegében csak a luteránusok érdekeit akarta képviselni, tehát szűken vett vallási és nem általánosabb politikai célokért harcolt.

A tények mást bizonyítanak. 1678-ban Thököly a francia segélyhaddal együttműködve nagy sikereket ért el Felsőmagyarországon és elfoglalta a bányavárosokat. A protestánsokat itt visszahelyezi jogaikba, de a katolikusokat nem bántja, csak a jezsuitákat szólítja fel a

távozásra. Ugyanakkor Szelepcsényi primás birtokainak az égetését megtiltja.¹ Hadjárataiban mindvégig törekszik arra, hogy vallási alapon ne történjék megtorlás s ha katolikusok javait elkoboztatja, ezt a kurucok hatalmának el nem ismerése, császárpárti politikájuk miatt teszi. Hogy a vallási elfogultságtól távol állt, azt bizonyítja házassága is a katolikus Zrínyi Ilonával, aki „keresztény catholica hitét” nyíltan védelmezte az erőszakoskodó protestáns kurucok ellen.

A vallás kérdésével Thököly összefoglaló jelleggel az 1683 januárban tartott kassai országgyűlésen foglalkozott, amelyen nemcsak protestánsok vettek részt, ott volt a váradi püspök, a jászói apát és ott az egri püspök, a székesi káptalan, a leleszi konvent képviselője is. A propositiók egyik pontja kimondta a protestánsok templomainak visszaadását, ami körül vita alakult ki. Az aktákban ezt olvashatjuk az 1683. január 18-i ülésről: „Összevgyűlvén, elsőiben is az hetedik punctumot urunk propositióinak (ez foglalkozott a vallás ügyével, K. B.) elővevén sok pro és contra való discursusok moveáltattak, az nemes catholicus status injuriatusnak tartván magát kívánta satisfactióját, hasonlóképpen némelyek az nemes helveticus status közül valók és az eperjesi casust forgatván assentiálni láttattak annak, hogy diplomatica satisfactioe mediante mindenütt admittáltassék az liberum religionis exercitium; a lutheránusok pedig cum tali declaratione kívánták, hogy ubi in usu fuerunt etc. Mely discursusokat felcs kiáltozás után praeses úr így fejezte bé: mivel (úgymond) urunknak önagyságának az szomszéd keresztény országokban nem szinte jó híre futamodott, a jezsuiták és más rossz nyelvű emberek önagyságát traducálván azzal, hogy önagysága a catholicusokat teljességesen eradicálni akarja, hogy azért a jezsuiták és más rossz nyelvű emberek hazugságban maradjanak, önagysága tegezen mindaz három religiónak diplomatica satisfactiót, kin mindnyáján elfakadván nevetve, egy kis ideig megcsendesedik az statusok.”² Sok vita után a vallás kérdésében megegyezés született, amely kimondta: „Bizonyos pedig és teljesen nyilvánvaló, hogy a jelenlegi mozgalom és zavar és mindeneknek ebből fakadó romlása nagyrészt a vallás (melyet pedig elemi és kölcsönös jóindulattal és keresztényi szeretettel kellene imádni és gyakorolni) gyűlöletéből vette szerencsétlen eredetét, annál fogva a statusok és rendek kérik önagyságát, hogy a szerfőlött szükséges béke és a jövőendő csendesség tárgyalásában, olyan eszközöket méltóztassék alkalmazni, hogy a három bevett vallás mindenikének — különbségtétel nélkül, sérelmeiket figyelembe véve — minden törvényes módon és diploma útján adassék tényleges elégtétel.”³ Thököly ehhez a határozathoz — amely minden felekezetenek visszajuttatja, amit jogosan követel — a következő megjegyzést fűzte: „Önagysága maga is megvallja, hogy a vallásbéli gyűlölség volt oka, hogy annyi romlásban voltunk; adta volna Isten, azelőtt vettük volna ennek eleit, és mivel önagyságát arra kérték, hogy mindaz három recepta religiónak törvényes satisfactiója legyen, önagysága kész, valami lehetséges, elkövetni.”⁴

A fejedelem ezt a megbékélési hajlandóságot komolyan értette és amikor a török támadás megindult Bécs ellen, sorra esküdtek fel rá a katolikusok s ebben nemcsak a töröktől való félelem játszott szerepet, hanem az is, hogy politikai szempontból egyetértettek a kurucokkal, még ha fenntartásokkal is éltek vallási kérdésekben. Jellemző, hogy az a Labsánszky János is reverzálist adott a kassai kamarának, aki a prédikátorok ellen hírhedt könyvet jelentette meg.⁵

Thököly igyekezett a külföldöt is tájékoztatni arról, hogy nem kívánja a katolikusokat jogaikban háborgatni. Erről biztosította többek között Sobieski lengyel

királyt, akihez a kassai gyűlés után követeket küldött, s akinek megírta, hogy nem a katolikus vallás ellen fogott fegyvert⁶ 1684 elején, tehát már Bécs felszabadítása után azonos értelmű levelet írt XIV. Lajoshoz, a szász és a brandenburgi választóhoz, amelyben előadta, hogy miért állott a török oldalára és keresztyényi érzelmeiről biztosította őket. 1684 április 12-én XI. Ince pápához is levéllel fordult, amelyben többek között a következőket írja: „Fegyvert a közös szabadságért vesseünk s nem a vallás és nem a keresztyénség érdeke ellen.”⁷ Hangsúlyozza, hogy a magyar nemzet jogaiért harcról, melyek a régi törvényeken és a természeti jogon alapulnak: Nihil agitur, nisi quod jus naturae, jus publicum rectaque nobis suasit ratio.⁸

A protestáns vallások szabad gyakorlását is törvények írták elő s amikor ezért fellépett, nem akarta a katolikus vallást sérteni: „Keresztyény és őszinte hittel vallom, hogy a katolikus vallás kárára soha semmit nem tettünk és óhajtottunk, de nincs is szándékunkban azt gyengíteni, miután az evangéliumi szabadság törvényekkel biztosított.”⁹ Erről a levélről olvashatjuk a Francia Külügyminisztérium Levéltárában a következő megjegyzést: „Ez az egész levél olyan alázatos kifejezésekkel fogalmaztatott, ahogyan azt bármely katolikus fejedelem tette volna.”¹⁰

Nem így fogta fel a pápa ezt a levelet, aki lengyelországi nunciának róla a következőket íratta: „Az ország szabadságainak védelmezése az ország rendeit és nem Thökölyt illeti. Bécs ostroma idején a törökek szövetségben állt, a katolikus vallással semmi sem áll inkább ellentétben, mint a keresztyénség közös ellenségének támogatása... Mentsége nincs és lázadónak tekintendő.” Ami a protestáns vallás szabad gyakorlását illeti, a pápa véleménye a következő: „Az evangélikusok templomai eretnek-templomok, amelyeket néha szükségből tűrtek meg a katolikusok.”¹¹

A keresztyény világhoz intézett 1684-es kiáltványában Thököly felsorolja I. Lipót hitlevelének pontjait, idézi az 1684 január 12-én kelt amnesztiát nyerő császári manifesztumot s mindezek alapján utasítja vissza nemcsak a rebellió vádját és a hitetlenekkel kötött szövetség megengedhetetlenségét, de a vallási kérdésben elfoglalt álláspontjának eltorzítását is. „Az evangéliumi vallás ellenséges tanácsok által megsemmisített jogainak visszaállításáért perelünk és arra törekszünk az ország törvényeinek és alkotmányának értelmében, a szabadságjogok védelmében velünk egyesült katolikusok vallási kiváltságainak éppen és érintetlenül hagyásával.”¹² Thököly ebben a kiáltványában a „libertates civiles”, tehát a közös állampolgári jogok védelmét állítja előtérbe, ami a felkelés fő oka volt s ezekhez tartozott a „libertas religionis” is.

Thököly megbékélésre igyekvő és nagyobb összefüggéseket tekintetbe vevő valláspolitikáját indokolta az is, ami a másik oldalon, a bécsi udvar részéről történt. 1681-ben a soproni országgyűlésen a császár elismerte a vallás szabad gyakorlásának jogát és megengedte az előzőtt prédikátorok és iskolamesterek visszatérését, de a templomokat és iskolákat nem adta vissza, legfeljebb újak építését engedte meg, továbbra is érvényben tartotta a vallás kérdésében a „földesúri jogot” s 12 megyében csak az ún. artikuláris helyeken engedte meg a protestánsok vallásgyakorlását. Ezek — a protestánsok számára nem kielégítő rendelkezések, amelyek egy évszázadra megszabták a Habsburgok valláspolitikáját —, egy átfogóbb engedménysorozat részei voltak, amelyet a kuruc felkelés, a török támadás veszélye és Ausztria nyugat-európai érdekeltisége váltott ki.

Thököly ennél többet akart politikai, de vallási vonatkozásban is. A protestánsokat vissza akarta állíta-

ni régi jogaikban, anélkül, hogy a katolikusokat elnyomja. Biztosítékot kívánt a Habsburgok által tett politikai és nemcsak valláspolitikai ígéret megőrzésére s ennek legjobb formáját a felvidéki fejedelemség elismerésében látta, miután Erdélytől a régi funkció vállalását remélni nem lehetett. Mindemellett, miután nem bízott abban, hogy Bécs képes megvédeni Magyarországot a töröktől, követelte a török protektorátus jelképes elismerését a császártól is s ennek érdekében adó fizetését a Portának. Ezek a követelések a múlt tapasztalataiból táplálkoztak s ebből a szempontból reálisak voltak, más kérdés, hogy 1683 után — a gyökérenesen megváltozott körülményeknek — már nem feleltek meg.

A történetírásban 2. elterjedt az a nézet, hogy a külföldi protestánsok jelentős segítséget adtak magyarországi hittestvéreiknek. Kétségtelen, hogy a holland, angol, svéd, németországi protestánsok főleg 1674 után felfigyeltek a magyarországi üldözésekre, hivatalosan is tiltakoztak a bécsi udvarnál ezek ellen és segítettek, ahol tudták, az üldözötteket. A magyarországi protestánsok részvétele a bujdosók mozgalmában azonban különböző fenntartásokat váltott ki a külföldi protestáns körökben, amelyek csak a vallás ügyére korlátozták a támogatást. A fenntartásokat két körülmény váltotta ki. Az egyik az volt, hogy a magyar protestánsok fegyvert fogtak törvényes uralkodójuk ellen, a másik, hogy a keresztyénség közös ellenségével, a törökkel és az „univerzális monarchiára” törekvő protestánsellenes Franciaországgal szövöztek. Ez a két körülmény annyira jelentősnek tűnt, hogy a külföldi protestánsok hajlandók voltak megfedkezni főleg 1683 után még a magyarországi protestáns üldözésről is.

Ebből a szempontból talán a legtanulságosabb a nagy német filozófus, Leibniz esete, aki 1683 augusztusában a *Quelques réflexions sur la présente guerre de Hongrie* című írásában tiltakozik az ellen, hogy a magyarországi háborúnak az oka a vallási kérdés lenne. Akik ezt állítják — mondja — „azok vegyék tekintetbe, hogy a Bécsben lefejezett négy gróf katolikus volt és hogy a magyarországi rebelliók inkább néhány főúr ambíciójából származnak s a magyaroknak a németek elleni gyűlölségéből, mint a vallásból, amelyet egy Teckell — aki lelket is eladna egy fejedelemségért — felhasznált, hogy a tudatlan népet ezzel ösztönözze és hogy bűnös szándékait ilyen módon kendőzze.”¹³ Leibniz a soproni diéta aktái alapján elismeri, hogy a magyarok az üllő és a kalapács között érezték magukat, hogy nem bíztak Bécs támogatásában, s hogy a császár „miniszterei és tábornokai” rosszul bántak velük. Azt sem tagadja, hogy üldözték a protestánsokat. A magyarok mozgolódásában azonban mégis elsősorban a francia intrikák érvényesülését látja.

Említett írása nem került kiadásra, de *Mars Christianissimus* címen 1684-ben megjelentetett egy pamfletet, amelyben azt állítja, hogy XIV. Lajos és Thököly hozták Bécsre a törököt. Ekkor Leibniz már a jezsuiták befolyását is tagadja a császári politikára és szembeszáll egy érdekes német pamflet szerzőjével, amelyet 1684-ben Fridericus Sincerus álneven adtak ki *Curieuse Staats-Mercurius* címen, s amely a protestánsok sérelmeinek jogosságát elismeri, a jezsuitákat tartja felelősöknek a császári politikáért s bár elítéli Thököly török szövetségét, abban reménykedik, hogy a magyarok kiegyeznek Béccsel.

Kissé bonyolultabb a helyzet Angliával, ahol a magyar protestánsok ügye belpolitikai problémává válik. A whigek 1688 előtt a magyar protestánsok védelmezőiként lépnek fel, a toryk viszont azzal vádolják őket, hogy „thökölytár”, ami egyet jelent azzal, hogy a túrlétszámúkat hirdetik a katolikusokkal szemben és

hogy a törvényes király ellen lázadnak fel. Egy 1683-ban megjelent pamflet, amely a *Doctor Burnet's Farewell* címet viseli, „az igazi protestáns” úgy mutatja be, „hogy a vallás leple alatt, fegyvert merészel fogni uralkodója ellen, a pártütést nyílt lázadással igazolja és a szabadságjogokat kardjával akarja biztosítani.”¹⁴ A pamflet szerint Burnet püspök az anarchikus Lengyelországból Magyarországra jön, mert itt találja meg újból eszményeit. „A szent élete és halála abban áll, hogy úgy éljen mint egy thökölyta, fegyverrel harcolva fejedelme ellen és úgy haljon meg, mint egy Cargill-hívó, árulásában megdicsőülve.”¹⁵ Burnet püspök válságában, amelynek címe *Doctor Burnet's Letter to his Friend*, tiltakozik a párhuzam ellen és hangsúlyozza, hogy „az ellenállás és a fegyverfogás a törvényes hatóság ellen olyan doktrína, amelyben én sohasem hittem, azt sohasem tanítottam és nem bátorítottam.”¹⁶ Burnet püspök egyébként még jobban elhatárolja magát a magyar protestánsoktól Bécs ostroma és különösen a „dicsőséges forradalom” után, amikor a whigek már a Habsburgok szövetségesei. A XVIII. század elején a jeles író, Daniel Defoe is foglalkozik a *Weekly Review*-ben Thökölyvel, akit nem is csak lázadásért és a török szövetségért, hanem a „moderáció” hiánya miatt ítél el, hisz Angliában ez lesz az alkotmányos monarchiát támogató polgárság ideálja.

Nagy vitákat váltott ki a magyar protestánsok kérdése a francia *Refuge*-ben, a kiüldözött hugenották között is. Mint ismeretes, Pierre Jurieu a népszuverenitás elve alapján támadta XIV. Lajos abszolút monarchiáját és hirdette meg a *Lettres Pastorales*-ben és másutt az ellenállás jogát a protestáns vallás elnyomóival szemben. Ehhez kapcsolódott az a meggyőződése, hogy megfelelő ellenállással meg lehet dönteni Rómát, a különböző próféciák igazat mondanak s 1710–15 táján összedűl a katolikus egyház és Franciaország is szembefordul a „pápizmussal”. Vitatársa, Pierre Bayle elítélte ezeket a nézeteket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a Thököly-felkelést is igazolják a népszuverenitás elvével, a teológiai történet szemlélettel és a profetikus miszticizmussal. A *Dictionnaire historique*-ben Bayle kitér a magyar kérdésre is. Az *Avis aux Réfugiés*-t 1710-ben elítéli a hamis próféciákat s ezekkel szemben Ausztria győzelmeire hivatkozik. Thökölyről ezt írja: „Ami Thekelit illeti, akit Bécs ostroma idején Drabitus fő hőseként mutattak be, róla épp az imént tudtuk meg a gazettákból, hogy belefáradva csillagának makacs balsorsába, a török a Héttoronyba zárta.”¹⁸ Bayle figyelmeztet arra, hogy nem szabad az „apokalipszissal fenyegetni azokat, akik nem tetszenek nekünk”. A „rotterdami filozófus” támadja Jurieut azért is, mert türelmetlensége nemcsak a katolikusokra terjed ki, hanem olyan protestánsok ellen is fordul, akik más nézeteket vallanak, mint ő. Ilyenek például azok a protestánsok, akik Erdélyben húzódtak meg, abban az országban, amely Jurieu szerint „mocskos szellemek menedéke”.

A *Refuge* írói közül Jean Leclerc az, aki a legkövetkezőbben képviseli a magyar protestánsok érdekeit az első Thököly-életrajzban, amely 1693-ban jelent meg *Histoire d'Emeric comte de Teckeli* címen. Leclerc nem védi Thököly török szövetségét, de elfogadja a magyar felkelés érveit a császári elnyomás ellen és természetesen részletesen foglalkozik a protestánsok sérelmeivel. Nemcsak a császárt, hanem a katolikus papságot is vádolja a protestánsok üldözésével. A soproni országgyűlés vallási végzéseiről megállapítja, hogy azok nem elégtették ki a protestánsok s ezért a magyar püspöki kart teszi felelőssé. Thökölynek a pápához írt levelét a következő körülményekkel indokolja: „Ebben az időben Magyarországon még jobban alkalmazták mint

bármikor máskor, azt a mesterkedést, amellyel több alkalommal is sikerült megsemmisíteni a különböző vallású emberekből álló pártokat. A császáriak azért, hogy leválasszák a katolikusokat a protestánsokról, azt mondták, hogy most már nem vallási háború folyik és hogyha a katolikusok, akiknek nincs miért kérni a lelkiismereti szabadságot, alávetik magukat a császárnak, mindent megkaphatnak, amit csak kívánnak. Azzal az ürüggyel, hogy Tekeli halálra íteltette Humana grófot és néhány más katolikus főurat, igyekeztek meggyőzni e vallás híveit, hogy az elégedetlenek vezére észrevétlenül vesztükre tör és ha uralma lesz a helyzetnek, nem fogja megtérni őket. Az ilyen beszédek, melyekben volt valamelyes valószínűség, képesek lettek volna rászedni mindenkit, ha nem szálltak volna velük szembe csattanós és mindenféle elterjesztett nyilatkozattal.”¹⁹ Ilyen nyilatkozat volt a pápának frott levél, amelyet Leclerc részletesen idéz. A kérdéseknek ez a megközelítése azt mutatja, hogy Leclerc határozottan szembe száll a magyar felkelés kizárólag vallási szempontból való értékelésével s ő maga épp úgy, mint Thököly, a vallási sérelmeket egy általános politika részének tartja.

A francia propaganda Bécs ostromának idején még tartózkodó, az Augsburgi Liga háborújának kitörése után azonban a leghatározottabban Thököly pártjára áll. A kor egyik leghatásosabb publicistája, Eustache Le Noble pamfletek sorozatát jelenteti meg, amelyekben azt bizonyítja, hogy a magyarok jogosan keltek fel a császár ellen. 1690 novemberében, a *Pierre de touche politique* című pamflet sorozatában megjelentetett egy kiadványt *Les Mercures* címen, amelyben Thököly erdélyi győzelmét ünnepli és benne az új magyar királyt tiszteli. Ennek kapcsán védi a magyarok szabad királyválasztási jogát a régi törvényekre hivatkozva. Egy másik dialógusában, amely ugyanebben a sorozatban jelent meg 1691 szeptemberében *L'avortement* címen, a török szövetséget is megengedhetőnek tartja s dicséri Erdéllyel összefüggésben a törökök liberalizmusát a vallás kérdésében. „A törökök — írja — ravasz politikából nem változtatnak semmit azoknak a népeknek a vallásán, amelyeket leigáznak vagy adófizetésre köteleznek. Erdélyt sok és mindenféle keresztény szektákkal telerakva találták, s ezeket hagyták szabadon élni, még arról is gondoskodva, hogy egyenlő támogatással a vallások sokaságát ösztönözzék a célból, hogy a lelkiismeret kérdésében megosztott népek kevésbé legyenek egységesek politikai érdekeiket illetően; így azután találunk ott szakadár görögöket, kalvinistákat, luteránusokat, szociniánusokat, ariánusokat és anabaptistákat, ami azt eredményezi, hogy azt (ti. Erdélyt) kis Angliának nevezik.”²⁰

Egy másik francia pamfletíró, Moret de la Fayette, a *Le Paravent de la France contre le vent du Nord* című 1692-ben megjelent pamfletjében²¹ védi a francia királyt azzal a váddal szemben, hogy kapcsolatot tart a Portával és segítséget nyújtott Thökölynek. „A király nem tett egyebet, minthogy egy keresztyén fejedelmet támogatott, akivel minden jogcím nélkül zsarnoki módon bántak. A bitorló — keresztyén —, mondják. Annál istentelenebb dolog bitorolni a keresztyének javait és szabadságát, amit a hitetlenek ellen védelmezni kellene, ezzel szemben az történik, hogy a hitetlenek védelmezik egy keresztyént, akit egy állítólagos keresztyén elnyom.” Megválaszolja azt a vádat is, miszerint XIV. Lajos a heretikusokat támogatja. „Nem szabad azt állítani, hogy a magyarok, mint heretikusok elítélendők, mert először is közülük nem mind nevezhető így, másodsor, mert ők keresztyének, elnyomott keresztyének, de ha ők mindnyájan heretikusok és skizmatikusok lennének is, ami nem igaz, nagyobb isten-

telenség lenne őket elnyomójuk zsarnokságától védelmezni, mint az, hogy az osztrák ház, a német hercegek, sőt a pápa is támogatják az orániai herceget, és a királyuk ellen lázadó angolokat, ezt a katolikusoknak annál kevésbé kellene cselekedniük, mivel az angolok fő érve, a római-katolikus vallás Angliából való teljes kiűzése."

A francia publicisták egészen nyíltan szembeállítják az államérdeket és a vallásos szolidaritást; nem egyszer zavarja őket, hogy maga XIV. Lajos üldözi Franciaországban a protestánsokat. E tekintetben az államérek különbséget tesz bel- és külpolitika között. A császári politika ellenben, különösen is olasz változata, a keresztény szolidaritással érvel és ezen az alapon ítéli el a magyarokat. Emellett majdnem másodrangú az az érv, hogy Thököly törvényes királya ellen lázadt fel. Ez természetesen sokkal inkább az osztrák politikai irodalomból tűnik ki, Flämitzernél és másoknál. Mindenesetre a Habsburg-párti katolikus publicisztika következetesen képviselte ezt a teoretikusan túlhaladott álláspontot. A propagandaharcban, amely 1683 után kezdődött és 1688 után teljesen kibontakozott, a császárhű protestáns publicisták elvileg védekezésre kényszerültek. Az összes többi szempontból az államérek hívei voltak, mégis, mint a császár szövetségesei a keresztény szolidaritás elavult ideológiáját alkalmazták a magyar kérdésben. Emellett ellentmondásba keverednek saját vallásos meggyőződésükkel is, mert most már államérekkel elítélik a magyar protestánsok részvételét a császár elleni felkelésben.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a politikai érdek határozta meg a különböző hatalmak és politikai áramlatok állásfoglalását a magyar kérdésben. A protestáns vallás iránti rokonszenv csak rövid ideig és nagyon korlátozottan érvényesült, mert az ellenállás jogát csak nagyon kevesen ismerték el a külföldi protestánsok közül, s mert a törökkel való szövetség lehetőségét sokan utasították el. A minden ellentétet elmosó keresztény szolidaritás ideológiája és a rebellió hidrájáról szóló mítosz rossz szolgálatot tett a magyar ügynek: megakadályozta, hogy Európa nagy része a valóságnak megfelelően tájékozódjék a felkelés okairól és céljairól. A hazai és külföldi érdekek összeütközésének felismerése és okainak mérlegelése a nemzeti önismeret számára jeles tanulsággul szolgálhat.

JEGYZETEK

1. L. Angyal Dávid: Thököly Imre, Budapest, 1888., I. köt. 179. és 187. old. — 2. A felsővármegyei rendek kassai gyűlésének actái 1683-ból, Történelmi Tár, 1883. ápr.—jún. 373. old. — 3. Certum autem et Plusquam evidentissimum esset, praesentis motus et tumultus exindeque subsecutam omnium ruinam, vel maxime ex odio religionis (quae tamen prae primis, mutuis affectibus et charitate christiana ab omnibus coli, exerceri que debet) infaustam sane sumpsisse originem: ideo instans status et ordines, quatenus sua celsitudo, in hoc perquam necessario pacis, futuraeque tranquillitatis negotio, ea adhibere dignetur media, ut omnibus indifferenter tribus receptis Religionibus, juxta ipsorum gravamina, omnimoda legalis videlicet et diplomatica effective impedatur satisfactio. Ua. Történelmi Tár, 1883. júl.—szept. 556—557. old. — 4. I. h. 361. old. — 5. Történelmi Tár, 1895., 589. lap. — 6. A követ-ségről Archiv für Kunde Oesterreichischer Geschichte—Quellen, XXVI. két — Acta Historica Res Gestas Poloniae illustrantia, 8. köt. Acta Regis Joannes III. (ed. Kluczycki), Krakó, 1883. és Történelmi Tár, 1888. — 7. Katona S.: Historia Critica, XVI. köt. 104. old. „Arma pro communi libertate gerimus,

non contra religionem, necque contra Interessem Christianitatis". — 8. Uo. 105. old. — 9. Uo. 106—107. old. „Testor enim Christiana et simplicissima fide, quod in praedictum religionis catholicae nihil unquam neque susceperim, neque egerim; sed neque intentionem ullam habemus cam labefactandi; firmata quoque est per leges publicas evangelica libertas." — 10. „Toute cette lettre est en termes aussi soumis que le pourroit faire un Prince Catholique". „Corr. pol. Hongrie, 7. köt. 154. old. — 11. A vatikáni államtitkár a lengyelországi nunciushoz; 1684. jún. 3. Idézi Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetési a római szentszékekkel, Budapest, 1903. 419. old. 12. Religionis evangelicae, prae posteris adversarios consiliis eversae restitutionem querimus et intendimus ex vi Legum et Constitutionum Regni, Catholicorum iisdem nobiscum Libertatibus unitorum, Privilegia in exercitio Religionis salva relinquentes et intacta. Ujból kiadta hibásan: Prónay Dezső: Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek, Budapest, 1905. 184. old. — 13. Il devroit considerer que les quatre comtes décapités à Vienne ont été tous catholiques et que les rebellions de Hongrie viennent plus de l'ambition de quelques grands et de Hongrie viennent plus de l'ambition de quelques grands et de la haine que les Hongrois portent aux Allemands que de la religion, dont un Teckeli, qui vendroit son âme pour une principauté s'est servie pour animer le peuple ignorant et pour une principauté s'est servie pour animer le peuple ignorant et pour couvrir ses desseins criminels. G. W. Leibniz: Politische Schriften, Berlin, 1963., II. köt. 612—613. old. — 14. „Oh! There is your true Protestant who under the cloak of Religion dare take up Arms against their Sovereign, justify Faction by open Rebellion, and assert their Liberties on the point of their Sword." — 15. „This is the Life and Death of a Saint to live a Teckelite in Arms against his Prince and die a Cargallite, glorying to his Treasons." — 16. „As for those Doctrine which he would needs insinuate that I approve, I utterly deny it. Resistance and taking up Arms against lawful Authority is a Doctrine I never believ'd, neither did I ever teach or encourage it." — 17. Vö. Köpeczi B.: Defoe and Hungary, The New Hungarian Quarterly III. köt. 8. sz. — 18. Et pour ce qu'est pour Teckeli, ue l'on nous donnoit pendant le siège de Vienne pour le principal héros de Drabitus, nous venons d'apprendre par les gazettes, que les Turcs, las de la malignité opiniâtre de son étoile, l'ont enfermé dans Sept-Tours. Dictionnaire historique, Rotterdam, 1720., 1627. old. — 19. „Dans ce temps-là, on employoit plus que jamais en Hongrie, un artifice, qui a réussi plusieurs fois à détruire les partis composez de gens de diverses Religions. Pour détacher les Catholiques des Protestans, les Imperiaux disoient par tout que ce n'étoit plus qu'une guerre de Religion que l'on faisoit; et que si les Catholiques, qui n'avoient que faire de demander de liberté de conscience, se soumettoient à l'Empereur, on leur accorderoit tout ce qu'ils souhaiteroient. Sous prétexte que Tekeli avoit fait mourir le Comte d'Humanal, et quelques Seigneurs Catholiques, on tâchoit de persuader à ceux de cette Religion, que le Chef des Mécontents ne travailloit insensiblement qu'à la perdre, et que s'il étoit jamais le maître, il ne la souffriroit point. Ces discours, où l'on voioit quelque vraisemblance, étoient capables de séduire bien du monde, si l'on ne s'y étoit opposé par quelque déclaration d'éclat, et qui se répandit par tout. Jean Leclerc: Historie d'Emeric Comte de Tekeli, Cologne, 1693., 156—157. old. — 20. Les Turcs par une fine Politique n'alterent rien dans la Religion des Peuples, qu'ils soumettent ou qu'ils rendent Tributaires. Ils ont trouvé la Transylvanie remplie d'un grand nombre de diferentes Sectes Chrétiennes qu'ils ont laissé vivre en liberté, prenant soin même d'y fomenter cette multiplicité de Religions par une protection égale, afin que les Peuples divisez sur le fait de la conscience, fussent moins unis pour leurs intérêts Politiques; ainsi l'on y trouve des Grecs Schismatiques, des Calvinistes, des Luthériens, des Sociniens, des Ariens et des Anabaptistes, ce qui fait qu'on l'appelle la petite Angleterre. Pierre de touche politique. L'avortement, XXVI. Dialogue... 1691, 14—15. old. — 21. Le Roy n'a rien fait en cela que secourir un Prince Chrestien tyrannisé sans Titre et sans raison. Cet Usurpateur est Chrestien, di-on. Il est d'autant plus impie d'usurper le bien et la liberté des Chrestiens qu'il doit défendre contre les Infidèles et cependant il se trouve que les Infidèles défendent ici un Chrestien oppressé par un prétendu Chrestien... Il ne faut pas dire que les Hongrois sont des Hérétiques condamnez, premierement il ne sont pas tous de cette distinction, et ils sont tous Chrestiens, oppressez, supposé qu'ils sont tous Schismatiques ou Hérétiques, ce qui n'est pas, y auroit-il plus d'impunité à les défendre de la tyrannie de leur Oppresseur qu'il y en a à la Maison d'Autriche, aux Princes d'Allemagne et au Pape même de soutenir le Prince d'Orange et les Rebelles d'Angleterre contre leur Roy? Ce que les Catholiques doivent d'autant moins faire que le principal prétexte des Anglois est de chasser absolument la Religion Catholique Romaine d'Angleterre? Moret de la Fayolle: Le Paravent de la France... Poitiers, 1692, 68, 69, 70. old.